

Biquarterly Journal
of
Studies in Islam & Psychology
Vol.17, No.33, Autumn & Winter 2023-2024

دوفصلنامه علمی-پژوهشی
مطالعات اسلام و روان‌شناسی
س ۱۷، ش ۳۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صفحات ۱۹۵-۲۱۵
مقاله علمی-پژوهشی

??????????

???

????*

????**

Abstract

??????

Keywords: ?????.

---

* M.A. Student in Psychology, Ardakan University, iranpour.adele@gmail.com.

** Assistant Professor, Department of Psychology, Ardakan University, Corresponding Author,
hamidaryanpour@ardakan.ac.ir.

*** Assistant Professor, Department of Political Sciences, Ardakan University, h-fattahi@ardakan.ac.ir.

پیامدهای خصیصه گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ

براساس زنجیره رفتاری غالب ایشان در قرآن

سیدمرتضی فری‌زنی*

حسن اسلامی اردکانی**

عباس جوانشیر***

چکیده

خصیصه گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ از ویژگی‌های فردی و اجتماعی مشهور ایشان است که در برخی آیات به آن اشاره شده است. این خصیصه با وجود محاسن گره‌گشا ممکن است برحسب مواجهه با نوع مخاطب دارای چالش‌هایی در اثرگذاری موفق باشد. این پژوهش با استناد به یکی از روش‌های طبقه‌بندی رفتار به نام روش DISC که براساس آن گرایش‌های اصلی و غالبی افراد دسته‌بندی، و با استفاده از گزارش‌های قرآن رفتارهای فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ نظام‌مند و زنجیره‌ای ترسیم می‌شود؛ می‌کوشد تا پیوستگی خصیصه گفتگومداری با سایر اوصاف پیامبر اکرم ﷺ را مشخص سازد؛ بدین ترتیب ده ویژگی شخصیتی پیامبر اکرم ﷺ که گفتگومداری یکی از آنهاست، مشابه شاخصه‌های مدل S و ترکیب آن با I و C قلمداد شد که گویای پیوستگی رفتاری این خصیصه با سایر ویژگی‌هاست و ضمن اشاره به برخی پیامدهای گفتگومداری، هشت رفتار تعدیلی که خداوند به پیامبر اکرم ﷺ توصیه فرموده، مطرح شده که مشابه آن در شاخصه‌های مدیریتی مدل D و ترکیب آن با C دیده می‌شود. روش پژوهش در این مقاله تحلیل محتوای کیفی ترکیبی است؛ یعنی براساس تحلیل محتوای کیفی، داده‌های قرآنی هم‌زمان تحلیل و با رویکرد ترکیبی (استقرایی و قیاسی) انجام شده است.

واژگان کلیدی: گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ، زنجیره رفتاری، رفتارشناسی پیامبر اکرم ﷺ، روش DISC

۱. مقدمه

از ویژگی‌های مورد تأکید رفتار فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ در مقابل گروه‌های مختلف مردمی، گفتگومداری و گرایش به گفتگوی متقابل است که در آیات قرآن بدان اشاره شده و در سیره مبارک حضرت بازتاب چشمگیری داشته است. خصیصه گفتگومداری از مواردی است که در ادبیات سیاسی و اجتماعی و مدیریتی مورد تأکید قرار می‌گیرد و اغلب در ارزش‌گذاری اخلاقی و رفتاری همچون ویژگی‌های مثبت و ایجابی و در برابر منازعه و مخاصمه از ویژگی‌های منفی و نامطلوب به شمار می‌رود. در مورد پیامبر اکرم ﷺ می‌توان گفت که در هنگام مواجهه با دشمنان و مخالفان، به‌ویژه در دوران مأموریت خود در مکه، اهل گفتگو و هم‌سخنی بود و در زمانی که در مدینه حضور یافت و با گروه مسلمانان توانایی مقابله و منازعه پیدا کرد، تأکید بر این ویژگی داشت و روش ستیزه و نزاع را آخرین گام حربه با مخالفان می‌دانست؛ براین اساس گرایش رفتاری پیامبر اکرم ﷺ براساس آیات قرآن و سیره نقل شده از ایشان به سمت گفتگومداری و اجتناب از تنش و درگیری بود و با چنین خصیصه ممتازی موفقیت‌ها و دستاوردهای بی‌نظیری در تبلیغ دین اسلام به دست آورد؛ با وجود این، خصیصه گفتگومداری پیامدها و چالش‌های فراوانی دارد و پیامبر اکرم ﷺ با وجود چنین گرایش ستودنی که برخاسته از سلسله ویژگی‌های مثبت و به‌هم‌پیوسته‌ای می‌باشد، دچار مشکل می‌شد و در رفتار فردی و مدیریتی اجتماعی سختی‌ها و دشواری‌هایی را تحمل می‌کرد و در بخش قابل توجهی از آیات قرآن^۱ مأموریت می‌یابد که از به‌کارگیری بیش از حد چنین خصیصه‌هایی اجتناب و آنها را تعدیل کند؛ رویکرد متفاوتی را در دستور کار قرار دهد و از تقابل مستقیم و برخورد محکم با مخالفان استفاده کند. گفتنی است آیاتی که در قرآن درباره برخورد سخت و مقابله مطرح شده، بیشتر ناظر به دستورهایی می‌باشد که خداوند در مواردی به پیامبر اکرم ﷺ و جامعه مسلمان می‌دهد و در کمتر آیه‌ای می‌توان یافت که پیامبر اکرم ﷺ دارای خصلت سخت‌گیری و مواجهه فیزیکی با افراد است و سلسله ویژگی‌های پیامبر اکرم ﷺ در قرآن تناسب مشخصی با خصلت گفتگومداری دارد؛ یکی از شواهد این مسئله، وجود آیه ۱۲۸ سوره توبه^۲ است که چهار خصلت ممتاز پیامبر اکرم ﷺ در آن مطرح شده که بیشترین تناسب را با

۱. مقاله‌ای با عنوان «بررسی مدل رفتارشناسانه دستورات مدیریتی خداوند به پیامبر اکرم ﷺ» به شرح و بررسی آیات فراوانی در این باره می‌پردازد.

۲. دقت شود که تفاوت ظاهری و مشخصی در توصیف مستقیم شخصیت پیامبر اکرم ﷺ در آیه ۱۲۸ سوره توبه با آیه ۲۹ سوره فتح وجود دارد. در آیه ۲۹ سوره فتح خداوند می‌فرماید: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»؛ نخست اینکه این آیه بیانگر توصیف جمعی از رسول خدا و همراهان و امت اوست؛ کسانی که باید در مقابل کفار با شدت باشند و در میان خودشان با مهربانی برخورد کنند؛ بنابراین تعبیر «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ» توصیف از جمع مسلمانان با رهبری رسول خدا است و از خصیصه فردی پیامبر اکرم ﷺ همانند سوره توبه صحبت نمی‌کند؛ دوم آنکه با توجه به مجموع مضامین سوره فتح و پیوستگی درونی آیات این سوره که در آن نصرت و پیروزی مسلمانان در صلح

خصیصه گفتگومداری دارد؛ درحالی‌که مضامین دستوری این سوره مانند آیات ۵، ۲۸، ۲۹، ۷۳ و ۱۲۳ مرتبط به شدت برخورد با کفار و منافقین است و یکی از مضامین اصلی سوره توبه اوامر خدا برای مقابله فیزیکی و عملی با مخالفان می‌باشد و خداوند در آیات پایانی به‌جای اشاره به خصلت‌های متناسب با این موضوع، در مورد پیامبر اکرم ﷺ از خصلت‌های مرتبط به گفتگومداری مثل مردم‌مداری، مهربانی و شوق به هدایت صحبت می‌کند و نشان می‌دهد که این خصلت‌های غالبی و اولیه ایشان است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۵، ص ۵۸۶).

روش پژوهش در قالب تحلیل محتوا به صورت کیفی، یعنی جمع‌آوری کلامی و معنایی داده‌ها همراه با کشف معانی بنیادی و پنهان در آیات قرآن صورت گرفته است؛ براساس تحلیل محتوای کیفی، داده‌های قرآنی هم‌زمان تحلیل می‌شود و با رویکرد ترکیبی (استقرایی و قیاسی) انجام می‌پذیرد؛ در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌ها، نظام کدگذاری نیز به صورت استقرایی شکل می‌گیرد و آیات مرتبط به گزاره‌های رفتاری پیامبر اکرم ﷺ استخراج شده و براساس مدل DISC طبقه‌بندی می‌شود؛ افزون بر رویکرد استقرایی، رویکرد قیاسی انجام شده و مقایسه و تناسب‌سنجی شاخصه‌های رفتاری و مدیریتی پیامبر اکرم ﷺ با مدل DISC صورت می‌پذیرد.

در مجموع با رویکرد رفتارشناسانه و مبتنی بر شناسایی رفتارهای غالب فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ براساس گزارش قرآن، می‌توان از پیوستگی و ارتباط خصیصه گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ با اوصاف رفتاری دیگر ایشان پرده برداشت و پس از شناخت نظام‌مند رفتارهای غالب فردی و اجتماعی ایشان، پیامدهای گفتگومداری مطلق را در اوامر خدا به پیامبر اکرم ﷺ ملاحظه و رفتارهای تعدیلی و مؤثر را در این آیات بازشناسایی کرد.

۲. گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ در آیات قرآن

در کنار اسناد تاریخی معتبر و نقل‌های حدیثی فراوان درباره خصلت گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ با گروه‌های مردمی، به‌ویژه مخالفان و سران مشرکین (منتظری‌مقدم، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۶-۲۲)، خداوند در آیات قرآن به چنین خصلتی در پیامبر اکرم ﷺ اشاره می‌کند که به نظر این ویژگی

حدیبیه و جنگ‌های دیگر را مطرح شده و احتمالاً برخی مسلمانان خویشاوندی و ارتباطی با برخی کفار دارند، در آیه از شدت برخورد با کفار لجوج صحبت کرده و آنان را سوق و فرمان داده است که مبدا در برخورد با آنها انفعال و کوتاهی داشته باشند و سیاق آیات نشان می‌دهد که این جملات از سنخ جمله خبریه در معنای انشاء است؛ یعنی «کونوا شدیداً علی الکفار» و آیه از سنخ تعبیر «وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً» در آیه ۱۲۳ سوره توبه است. سوم اینکه ادامه آیه خطاب به پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «تَرَاهُمْ رُكْعًا سَجْدًا يَتَّغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أُنْزِلِ السُّجُودِ» و نشان می‌دهد که پیامبر اکرم ﷺ به‌عنوان یکی از شاهدان این اوصاف در میان مسلمانان مورد خطاب است و گرنه معلوم است که پیامبر اکرم ﷺ اهل نماز و سجده به نیت رضوان الهی می‌باشد و نمی‌توان این آیه را به‌عنوان توصیف شخصی پیامبر اکرم ﷺ به شمار آورد.

همانند سایر صفات پسندیده، برآمده از جنبه‌های فردی و اجتماعی ایشان می‌باشد و فارغ از تعالیم الهی، یکی از اصول رفتاری پیامبر اکرم ﷺ گفتگومداری و پرهیز از تنش‌های نابجای شخصی و گروهی است. در این راستا آیاتی همچون آیه ۹ سوره قلم و آیات ۷۳ تا ۷۵ سوره اسرا^۱ می‌توان چنین ویژگی رفتاری را استخراج کرد: در سوره قلم، پس از اینکه خداوند خطاب به پیامبر اکرم ﷺ، وی را صاحب خلق و خوی بزرگ و سترگ توصیف می‌کند که دارای ویژگی‌های اخلاقی پسندیده‌ای است، در ادامه اشاره می‌کند که مشرکان به دنبال بهره‌برداری نابجا از حسن خلق پیامبر هستند و می‌خواهند که با استفاده از خصیصه‌های فردی مانند گفتگومداری، پیامبر اکرم ﷺ که یکی از جنبه‌های حسن خلق ایشان است، آن حضرت را به سمت مداهنه و سازش‌کاری سوق دهند؛ «وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ» (قلم، ۹) و از این مسیر اعتقادات باطل خود را زنده نگه دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰ قج ۱۹، ص ۳۶۹). در آیات ۷۳ تا ۷۵ سوره اسرا نیز خداوند به پیامبر اکرم ﷺ خطاب می‌کند که برخی مشرکان از حربه دوستی و گفتگومداری وارد شده، سعی داشتند که با سوءاستفاده از حسن خلق و منظومه رفتاری پسندیده پیامبر اکرم ﷺ وی را اهل مماشات و مصالحه نشان دهند، ولی خداوند با راهنمایی و هدایت خود پیامبر اکرم ﷺ را ثابت‌قدم نگه داشت و او را از چنین مکر و حيله دور نگاه داشت (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۳، ص ۱۷۲؛ طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۶، ص ۶۶۵؛ معرفت، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۴۸، دروزه، ۱۴۲۱ ق، ج ۱، ص ۳۷۲). این آیات برخلاف تصور رایج که گفتگومداری و گفتگوی متقابل و هم‌سطح را امری مطلوب و پسندیده می‌دانند و همسان مفاهیمی همچون عدل دارای حسن ذاتی می‌پندارند، به‌نوعی بیانگر آن است که این خصیصه با وجود محاسن و مزایای فراوان در حوزه رفتار و مدیریت اجتماعی می‌تواند در

۱. در آیه ۷۳ سوره اسراء خداوند می‌فرماید: «وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَةً وَإِذَا لَأَخَذُواك خَلِيلًا؛ نزدیک بود که کافران فتنه‌انگیزی کنند تا چیز دیگری غیر از وحی را به ما نسبت دهی و در نهایت تو را به‌عنوان دوست صمیمی انتخاب کنند». شأن نزول آیه و این تعبیر به خوبی نشان می‌دهد که پیامبر اکرم ﷺ با توجه به خصایص فردی مثل اهمیت دادن به گفتگو و تمایل به هم‌کلامی با عموم افراد، مایل بود که درباره پیشنهادها آنها کمی نرمش نشان دهد و همین نرمش و مراعات کافی بود که از مراتب وحی دور شود و مسیر دوستی و نزدیکی به آنها را پیش گیرد؛ بنابراین خداوند به پیامبر اکرم ﷺ تذکر می‌دهد که متوجه جایگاه الهی خود، یعنی هدایت‌گری با وحی و تأکید بر اصول اعتقادی باشد، مبادا به سبب خصایص شخصی ممتاز، دچار چالش شود و مورد سوءاستفاده کافران قرار گیرد و اگر خداوند جایگاه پیامبری و موقعیت حساس وی را در او تثبیت نمی‌کرد، ممکن بود که به پیشنهاد آنها تمایل اندکی می‌یافت و در این صورت گرفتار عذاب دوچندان دنیا و آخرت می‌شد و یآوری برای خود پیدا نمی‌کرد: «وَلَوْلَا أَنْ يَبْتِئَاك لَقَدْ كَدَّتْ تَزْكُنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا إِذَا لَادُّنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَ ضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا»؛ بنابراین براساس این آیات و شأن نزول آن، باید میان شرایط فردی و خصوصیات شخصی پیامبر اکرم ﷺ و جایگاه دینی و الهی و لوازم آن مثل هدایت‌گری و تبلیغ وی تفکیک نمود؛ آنچه موجب شده که پیامبر اکرم ﷺ در این آیات از خداوند تذکر دریافت کند، پررنگ بودن جنبه‌های فردی ایشان در ارتباط با کافران است و همان‌طوری که خداوند تأکید می‌فرماید برای تعدیل و تصحیح آن می‌بایست در برابر آنها در جایگاه الهی و دینی خود مثل هدایت‌گری و تأکید بر اصول اعتقادی پافشاری و اصرار کند.

مواقعی چالش‌ساز و اشکال‌برانگیز باشد و به‌جای عملکرد مؤثر و بهبود بخش اوضاع، انفعال و عقب‌نشینی از مواضع اصلی و اساسی را به دنبال آورد؛ از این‌رو خداوند توصیه‌ها و تذکرات لازم را در این باره به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌دهد و میزان بهره‌بری از چنین خصیصه‌ای را مشخص می‌کند تا از منظومه رفتاری ایشان سوءاستفاده نشود. در کنار خصیصه گفتگومداری پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ویژگی‌های رفتاری پسندیده و قابل ستایشی وجود دارد که افزون بر انسجام و پیوستگی مشخص با خصیصه گفتگومداری می‌تواند زنجیره رفتاری غالب پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را در زمانه خود نشان دهد و براساس گزارش قرآن، این سلسله ویژگی‌های مطلوب و انسانی در مواردی می‌بایست براساس تعالیم الهی تصحیح و تعدیل گردد تا مدیریت و رهبری در جامعه مؤثرتر واقع شود.

۳. شناسایی زنجیره رفتاری غالب پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در قرآن براساس روش DISC

یکی از روش‌هایی که در حوزه رفتارشناسی مورد استقبال جهانی قرار گرفته و با استفاده از آن، رفتارهای فردی و اجتماعی افراد طبقه‌بندی و متمایز می‌شود، روش DISC است. این روش از ابداعات دانشمندی روان‌شناس به نام ویلیام مارستن^۱ می‌باشد که براساس آزمایش‌های تجربی، رفتار افرادی عادی را براساس بروز احساسات و هیجانات بشری به چهار دسته کلی تقسیم کرده است (Sugerman, 2011, p.13). در یک توصیف کلی از چهار دسته می‌توان گفت که گونه اول مدل D می‌باشد که افرادی‌اند که در بروز رفتار قاطع، روراست، هدف‌محور، بااراده و پرتوان می‌باشند و برای رسیدن به اهداف خود توانمند و پیشرو هستند. این‌گونه افراد نمونه‌ای از تیپ رفتاری نوع «D» است که گویای مدل رفتاری Dominance (اقتدار) یا سلطه‌گر است. گونه دوم مدل I شامل افرادی هستند که در بروز رفتار، رابطه اجتماعی بسیار خوبی دارند؛ مشتاق، بانشاط، سرزنده، پرانرژی و آسان‌گیرند و نیز خوش‌بین و خوش‌سخن می‌باشند. این‌گونه افراد نمونه‌ای از تیپ رفتاری نوع «I» است که گویای مدل رفتاری Influence (تأثیرگذاری) است. گونه سوم مدل S و افرادی می‌باشند که در بروز رفتار دارای ثبات قابل توجهی هستند؛ اغلب آرام، اهل سازش، صبور، متواضع و بانزاکت توصیف می‌شوند و عموماً اهل عمل و وفادار به محیط می‌باشند. این‌گونه افراد، نمونه‌ای از تیپ رفتاری نوع S و بیانگر مدل رفتاری Steadiness (باثبات) است. گونه چهارم مدل C و افرادی‌اند که در بروز رفتار، خودنگهدارند و جزئی‌نگر، تحلیل‌گر، دقیق و منظم توصیف می‌شوند و معمولاً اهل خلوت و تنهایی و محاسبه‌گر هستند. این‌گونه افراد، نمونه‌ای

1. William Moulton Marston

از تیپ رفتاری نوع «C» و گویای مدل رفتاری Conscientious (وظیفه‌شناسی) است (Rohm, 2013, p.2).

براساس این روش، عموماً افراد عادی در بروز احساسات فردی و اجتماعی خود به دو یا سه‌گونه مدل بیشتر گرایش دارند و کنش‌ها و واکنش‌های بیرونی آنها طبق برخی مدل‌ها بیشتر است؛ این مدل می‌کوشد از ارزش‌گذاری و منفی و مثبت نشان‌دادن هریک از شاخصه‌های رفتاری چهار مدل پرهیز شود و تنها تبیین‌گر مقدار و میزان بروز گرایش‌های فردی و اجتماعی در رفتار باشند و توصیه‌هایی نسبت به تصحیح و تعدیل برخی شاخصه‌های رفتاری انجام می‌دهند، مثلاً در مورد شاخصه خشونت کلامی و صراحت لهجه در افرادی که دارای D بالایی هستند، توصیه می‌شود خویشتن‌داری و صبر بیشتری انجام دهند؛ درباره خوش‌گمانی و اعتماد زیاد به دیگران در افرادی که دارای I بالایی هستند، سفارش می‌شود که واقع‌نگرتر و باتدبیر باشند؛ درباره همدلی و تابع‌گروه بودن در افرادی که دارای S بالایی هستند، توصیه می‌شود که کنشگرتر و فعال‌تر باشند و نیز درباره احتیاط بیش از حد و خلوت‌گزینی در افرادی که دارای C بالایی هستند، توصیه می‌شود که جسورتر و اجتماعی‌تر باشند (Erikson, 2020, p.37).

این روش برخلاف بیشتر روش‌های روان‌شناسی صرفاً مبتنی بر آزمایش‌های بالینی و تست‌های متداول نیست و می‌تواند داده‌های رفتاری افراد مختلف را براساس گزارش‌های موجود طبقه‌بندی و تفکیک کند و گرایش‌های رفتاری و مدیریتی آنها را برحسب شرایط زندگی‌شان متمایز و نظام‌مند سازد (Rohm, 2013, p.4). در این روش سعی شده سلسله‌ویژگی‌های رفتاری افراد در قالب چهار مدل اصلی شناسایی شود و ضمن تقویت نظریه پیوستگی و انسجام شاخصه‌های رفتاری هر مدل با یکدیگر، امکان ترکیب برخی از مدل‌ها باهم پدید آید؛ برای مثال افرادی که دارای D بالایی هستند، زنجیره‌ای از رفتارها همچون قاطعیت، ریسک‌پذیری، صراحت لهجه و خشونت کلامی، تکیه بر توان و قدرت شخصی، شتاب و عجله کردن، نتیجه‌گرایی و مانع‌زدایی در مدیریت کارها را دارند و تناسب و ارتباط این رفتارها با روش DISC قابل اثبات است؛ مثلاً در تبیین ارتباط شاخصه‌های رفتاری مدل D می‌توان گفت افرادی که در برخورد با دیگران ریسک‌پذیرند و از واکنش احساسی دیگران هراسی ندارند، قاطعیت و جدیت مشخصی در گفتار و رفتار دارند و معمولاً رک و راست و بدون واهمه سخن خود را بیان می‌کنند و در تناسب با همین زنجیره رفتاری شاید شتاب‌زدگی و عجله در کلام و رفتار آنها دیده شود و با توجه به خوداتکایی آنها و تکیه بر اراده فردی، تنها به خروجی و نتیجه کارها اهمیت می‌دهند و به احساس‌های نهفته دیگران اهمیت کمتری می‌دهند (Julie and others, 2013, p.118). ضمن اینکه می‌تواند شاخصه‌های یک

مدل مثل مدل D با برخی مدل‌ها مثل شاخصه‌ها مدل I یا C ترکیب شوند و زنجیره رفتاری آنها متشکل از شاخصه‌های چند مدل باشد، ولی با توجه به تقابل و تنافی برخی مدل‌ها با هم مثل مدل D با مدل S و مدل I با مدل C نمی‌توان توصیف غالب رفتاری یک فرد را براساس هر چهار مدل ترسیم و طبقه‌بندی و حداکثر شاخصه‌های دو یا سه مدل را می‌توان بر یک فرد به صورت همیشگی یا غالب مطرح کرد (Sugerman, 2011, p.187-189).

در به‌کارگیری این روش برای شناسایی زنجیره رفتاری پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، نخست باید توجه کرد که پیامبران بنا بر تأکید قرآن جنبه بشری دارند و از احساسات و هیجانات انسانی برخوردارند (ابراهیم، ۱۱؛ کهف، ۱۱۰؛ فصلت، ۶) و فارغ از ابعاد غیبی و باطنی آنها که متصل به دریچه وحی است، در قرآن ویژگی‌هایی همچون عجله و شتاب (قیامت، ۱۶؛ طه، ۸۴)، تحمل و شکیبایی (آل‌عمران، ۱۵۹)، حیا و آرامش (احزاب، ۵۳) و قدرت و توان شخصی (قصص، ۲۶) به آنها نسبت داده می‌شود و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به‌عنوان مخاطب اصلی کلام خداوند، ویژگی‌های رفتاری با گرایش‌های متمایزی دارد که براساس این خصیصه‌های فردی و اجتماعی غالب با گروه‌های مختلف مردمی برخورد می‌کرده است و دوم، داده‌های رفتاری مرتبط به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در آیات فراوان قرآن است و می‌توان از روش طبقه‌بندی DISC، رفتارهای فردی و اجتماعی غالب ایشان در گزارش قرآن را استخراج کرد. در بررسی آیاتی که بیانگر رفتارهای فردی و اجتماعی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است؛ سه دسته از آیات و گزاره‌های قرآنی وجود دارد که بررسی آنها در این طبقه‌بندی بسیار پراهمیت است: الف) آیاتی که ناظر به توصیف رفتار شخصی و مدیریتی غالب پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در میان مردم است، مانند «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ» (توبه، ۱۲۸) «وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم، ۴)، این دسته از آیات را می‌توان توصیفی نام نهاد. ب) آیاتی که ناظر به حمایت و دلگرمی به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است و می‌فهماند که همه احوال رفتاری و مدیریتی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تحت نظر خداوند می‌باشد: «لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (شعراء، ۳) و «قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُنكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يَكَدُونَكَ وَ لَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ» (انعام، ۳۳)، این دسته از آیات را می‌توان حمایتی و تأییدی نام نهاد و مضمون آنها مایه تسلی و دلگرمی به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است. ج) آیاتی که ناظر به توصیه‌ها و دستورهای مدیریتی خداوند به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است که از وی می‌خواهد در راستای ارتباط و رهبری مؤثرتر در جامعه، اصول و فرامین مشخصی را رعایت کند و در همه حال جایگاه خداوند را در همه امور در نظر گیرد، مانند: «فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَكْفَ بِأَسِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ اللَّهُ أَشَدُّ بِأَسًا وَ أَشَدُّ تَنْكِيلًا» (نساء، ۸۴) و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لَا

تَطْعُ مِنْهُمْ أَيْمَانًا أَوْ كُفُورًا» (انسان، ۲۴)، این دسته از آیات را می‌توان دستوری و هنجاری نام نهاد. یادآور می‌شود که این تقسیم‌بندی به شکل حصری نیست و ممکن است آیاتی ناظر به دو یا سه جنبه با هم باشد و مثلاً افزون بر معنای دستوری بر جنبه توصیفی یا تأییدی دلالت کند. با استمداد از هر سه دسته آیات می‌توان ده ویژگی برجسته فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ استخراج و گرایش غالب رفتاری پیامبر اکرم ﷺ در رفتار فردی و مدیریت اجتماعی را براساس روش DISC مشخص کرد.

۴. ده ویژگی از زنجیره رفتاری غالب پیامبر اکرم ﷺ

براساس داده‌های رفتاری پیامبر اکرم ﷺ در قرآن می‌توان سلسله و زنجیره رفتارهای فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ را بازشناسایی و جنبه‌های غالب رفتاری ایشان را از آیات فراوان استخراج کرد؛ چنان‌که اشاره شد، برخی آیه‌های قرآن، مثل آیات توصیفی مستقیماً اصلی‌ترین خصوصیت رفتاری پیامبر اکرم ﷺ را در تعامل با افراد جامعه مطرح می‌کند و برخی دیگر مانند آیات حمایتی و دستوری غیرمستقیم به ویژگی‌های ایشان اشاره می‌کند و می‌توان با نگاه جمعی و نظام‌مند به این خصایص که در روش DISC مطرح شده، گرایش‌های فردی و رفتارهای غالب ایشان طبقه‌بندی شود.

یکی از آیات کلیدی و بیانگر خصلت‌های فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ آیه ۱۲۸ سوره توبه است که نشان از خصلت مردم‌مداری فراگیر و گسترده ایشان دارد؛ درک و همدلی کامل وی از شرایط افراد و گروه‌های مختلف مردمی و مشکلات و گرفتاری‌های مردم زمانه خود با توجه به تعبیر «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ» قابل فهم است (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۳، ص ۳۵۶؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۲۵۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ج ۸، ص ۲۰۶؛ رشید، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۸۷ و مراغی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۵۴).

تعبیر «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ» و «حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ» اوج دلسوزی و شفقت پیامبر اکرم ﷺ را نشان می‌دهد که هر چیزی عامل سختی و دشواری امتش شود، بر او گران و سنگین است و در نقطه اوج مردم‌محوری قرار دهد و برای هدایت‌بخشی آنها بسیار دل می‌سوزاند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۵، ص ۵۹۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۲۰۷؛ زحیلی، ۱۴۱۱، ج ۲۶، ص ۲۲۸).

در تعبیر «بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ» نیز اوج ملاحظت و مهربانی بی‌اندازه پیامبر اکرم ﷺ به مؤمنان را مورد توجه قرار می‌دهد و اشاره به رحمت خاصه ایشان دارد و در این زمینه نسبت به

همگان احساس عمیق و محبت بی‌پایانی را با اشاره به رحمت عامه ایشان دارد: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۵، ص ۵۹۵)، شاخصه‌هایی که مشابه آن در سطح نازل‌تری در مدل رفتاری S و IS دیده می‌شود.

در آیه ۶۱ سوره توبه ویژگی شنوندگی و گوش فرادادن به دیگران را در مورد پیامبر اکرم ﷺ مطرح می‌کند که این رفتار مثبت و مؤثر ایشان مورد تمجید پروردگار قرار می‌گیرد و برخلاف نظر منافقین نه تنها آن را نقطه ضعف نمی‌داند بلکه ایشان را شنونده‌ای خیرخواه و دلسوز برای توده مردم می‌داند: «قُلْ أَذُنٌ خَيْرٌ لَّكُمْ بِإِلَهِ وَ يُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ رَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۱۵-۱۸؛ سبزواری، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۳۹۶؛ ابوالسعود، ۱۹۸۳، ج ۴، ص ۷۷؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۷۱۳)، شاخصه‌ای که مشابه آن در مدل S مطرح شده است.

در آیه ۲۱ سوره احزاب، با توجه به سیاق آیه که در فضای جنگ احزاب نازل شده و بیشتر منافقان و مؤمنان ضعیف‌الایمان دچار تشویش خاطر و اضطراب در جنگ بودند؛ پیامبر اکرم ﷺ را الگویی کامل معرفی می‌کند که می‌توان از آرامش خاطر و سکونت نفس وی الهام گیرند (خطیب، ۱۴۲۴، ج ۵، ص ۸۲۴؛ سبزواری، ۱۴۱۹، ص ۲۰۱)، چنان‌که این خصیصه رفتاری در آیه ۴۰ سوره توبه به روشنی انعکاس یافته است: «إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» شاخصه‌ای که مشابه آن در سطح نازل‌تری در مدل SC مطرح شده است.

در آیات مختلفی مثل آیه نخست سوره انشراح سخن از صبر و شکیبایی پیامبر اکرم ﷺ آمده است و بدین نحو ایشان برای امتی که از هرگونه تمدن و دانش به‌دور بوده‌اند، رواداری و استقامت بی‌ظنری نشان داد و برخلاف سایر پیامبران اولوالعزم که امت‌هایی داشتند که دست‌کم دارنده یکی از توانایی بدنی یا علمی بودند، پیامبر اکرم ﷺ با قومی روبه‌روست که از هیچ نوع توانمندی بدنی و علمی خاصی بهره‌مند نیست و در اوج فلاکت و جاهلیت به سر می‌برد و تعبیر «أَلَمْ نُشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ» نشان‌دهنده آن است که پیامبر اکرم ﷺ از شرح صدر و شکیبایی بی‌بدیلی از جانب خداوند برای مواجهه چنین مردمی برخوردار شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۱۴؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۱۴۷)، مشابه چنین ویژگی در سطح پایینی‌تری در شاخصه‌های مدل S دیده می‌شود.

در آیه ۱۵۹ سوره آل‌عمران خصلت تواضع و فروتنی ایشان و در آیات ۲ تا ۵ سوره حجرات و آیه ۵۳ سوره احزاب، خصیصه حیا و نجابت ایشان مورد انعکاس قرار گرفته، و نشان می‌دهد که پیامبر اکرم ﷺ با این خصیصه فردی با گروه‌های مؤمن و مسلمان تعامل می‌کرده است

(عنایه‌غازی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۵۲؛ عک‌خالد، ۱۴۲۴ق، ص ۳۲۲)، نمونه این شاخصه در مدل S دیده می‌شود.

در آیه ۴ سوره منافقون و آیه ۸۴ سوره توبه به ویژگی خوش‌بینی و خوش‌گمانی پیامبر اکرم ﷺ در افراد مختلف حتی منافقان اشاره شده و نیز امیدواری ایشان برای هدایت آنها به‌وسیله استغفار انعکاس یافته است (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۳۳۱؛ قنوجی، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۵۵)، شاخصه‌ای که مشابه آن در مدل SI دیده می‌شود.

در آیات مختلف و سیره مبارک ایشان، ویژگی عفو و درگذشتن از خطای دیگران مورد توجه قرار گرفته (ورام، بی‌تا، ج ۱، ص ۸۹؛ ابن‌حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۱۰، ص ۷۵؛ بستی سجستانی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۳۵۵؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۶۵؛ متقی‌هندی، ۱۴۱۹ق، ج ۷، ص ۲۲۲) و در آیه ۱۵۹ سوره آل‌عمران اشاره می‌کند که روحیه نرم و لطیفی دارد و به‌واسطه این ویژگی است که افراد مختلف پیرامون پیامبر اکرم ﷺ جمع شده‌اند، خصلتی که شبیه به آن در شاخصه‌های مدل S وجود دارد.

خویش‌داری و تحمیل سختی‌های دیگران بر خود در قضیه همسران پیامبر اکرم ﷺ و کم‌توجهی به نیازهای درونی خود در آیات اولیه سوره تحریم اشاره شده (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۵۶؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۳۸۷) و خلوت‌گزینی و انزواطلبی ایشان برای استراحت و فراغت از شرایط سخت مأموریت و رسالت خود نیز در آیات اولیه سوره مزمل و مدثر مورد توجه قرار گرفته است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۲۷۶؛ زحیلی، ۱۴۱۱ق، ج ۲۹، ص ۱۹۱؛ طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۲۰، ص ۶۰)، ویژگی رفتاری که همانند آن در شاخصه‌های مدل SC دیده می‌شود.

علاقه وافر و شوق فراوان برای هدایتگری امری است که در آیات قرآن همچون آیات ۳۷ سوره نحل، ۵۶ سوره قصص و ۲۷۲ سوره بقره در مورد پیامبر اکرم ﷺ مطرح می‌شود و این ویژگی از خصایص رفتاری و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ است که خداوند بارها مورد اشاره و ستایش قرار می‌دهد (عطاء‌الله، ۱۳۹۲ش، ص ۸۹)، شاخصه‌ای که مشابه آن در شاخصه‌های مدل I است.

گفتگومداری پیامبر اکرم ﷺ و نرمش کلامی در تعامل با گروه‌های مختلف مردمی از جمله مخالفان در آیات ۷۳ تا ۷۵ سوره اسراء اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۳، ص ۱۷۲؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۶۶۵؛ معرفت، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۴۸؛ دروزه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۷۲)، خصلتی که مشابه آن در شاخصه‌های مدل S دیده می‌شود.

در جدول زیر می‌توان گرایش‌های غالب رفتاری پیامبر اکرم ﷺ براساس روش DISC را ملاحظه کرد.

مقایسه شاخصه‌های رفتار فردی و مدیریت اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ با شاخصه‌های روش DISC

معادل شاخصه‌های رفتاری و مدیریتی در روش DISC	شاخصه‌های رفتار فردی و مدیریت اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ براساس گزارش قرآن
مردم‌محوری و توجه به وضعیت افراد (S) القای حس تعلق خاطر به سازمان و گروه و توجه به نیازهای مختلف افراد (SI)	مردم‌مداری گسترده و درک فراگیر و کامل از شرایط مردم و محدودیت‌های آنها (توبه، ۱۲۸)
توانایی برای ایجاد محیط گرم و امن با ایجاد حس خیرخواهی (S)	دلسوزی و شفقت و خیرخواهی بی‌اندازه برای امت خود (توبه، ۱۲۸)
خوش‌برخورد و دوستانه و دست‌یافتنی و قابل‌دسترس برای مردم (SI)	مهربانی و رحمت فراگیر و پایان‌ناپذیر نسبت به مردم (توبه، ۱۲۸)
شنونده خوب (S)	شنونده خیرخواه (توبه، ۶۱)
خونسرد حتی در شرایط تنش‌زا (SC)	آرامش در اوج تلاطم‌ها و گرفتاری‌ها (احزاب، ۲۱ و توبه، ۴۰)
گرایش به صبوری در کارها (S)	صبر و شکیبایی وصف‌ناشدنی و بی‌نظیر در مقابل امت عاری از توانایی علمی و عملی (انشراح، ۱)
متواضع و فروتن در برخورد با افراد (S)	فروتنی و تواضع بی‌بدیل (آل عمران، ۱۵۹)
اهل حیا و با ملاحظه (S)	حیای مثال‌زدنی (احزاب، ۵۳)
خوش‌بین به افراد (SI)	امیدواری و خوش‌بینی به هدایت‌پذیری از سوی گروه‌های مردمی از جمله منافقان (منافقون، ۴ و توبه، ۸۴)
توانمند در چشم‌پوشی از معایب افراد (S)	اهل گذشت و برخورد کریمانه و نادیده‌گرفتن عیوب افراد (آل عمران، ۱۵۹)
توجه کمتر به نیازهای درونی خود (SI)	خویش‌داری و تحمیل سختی‌های دیگران بر خود از جمله همسران (تحریم، ۱)
اشتیاق شدید برای اقناع‌سازی و قبولاندن نظرات خود (I)	علاقه وافر و شوق بی‌پایان برای هدایت‌گری امت خود (نحل، ۳۷؛ قصص، ۵۶ و بقره، ۲۷۲)
مشتاق به گفتگو و هم‌سخنی (S)	گفتگو‌مداری و نرمش رفتاری در تعامل با گروه‌های مختلف مردمی از جمله مخالفان (اسراء، ۷۵)

در مورد پیامبر اکرم ﷺ می‌توان به چنین جمع‌بندی رسید که در رفتار فردی و مدیریت اجتماعی با بیشتر افراد، عموماً از شاخصه‌هایی همانند بردباری و شکیبایی زیاد، گفتگو‌مداری و نرمش، عطوفت و مهربانی و خیرخواهی، تواضع و حیای مثال‌زدنی، تصدیق‌گرایی افراد و امیدواری به هدایت آنها بهره می‌گرفت؛ شاخصه‌هایی که در سطح نازل‌تر و عمومی‌تر مشابه شاخصه‌های مدل S و مدل ترکیبی SI و SC مثبت هستند و بر این نکته تأکید دارد که پیامبر اکرم ﷺ فردی بود که از بروز رفتارهای قدرت‌طلبانه و برتری‌جویانه ابا داشت و گاه به سبب منش نرم و گفتگوی بیش از اندازه در قبال مشرکان و کفار از جانب خداوند تذکر می‌گرفت (اسراء، ۷۳-۷۵) و با وجود چنین روحیه و رفتار بافضیلت و قابل ستایشی، از وی خواسته شده که در قبال دسته‌ای از افراد همچون مشرکان لجوج و منافقان خیانتکار، تغییر روش دهد و از رفتارهای سخت و مستحکم بهره گیرد و

در آیات مدنی تأکید می‌شود که در این مسیر اگر نیاز باشد باید منازعه و مخاصمه کند و ذره‌ای از خطوط کلی و اعتقادی خود در قبال آنها کوتاه نیاید.

۵. پیوستگی و ارتباط گفتگومداری با اوصاف دیگر پیامبر اکرم ﷺ

پیوند و ارتباط خصیصه گفتگومداری با اوصافی همچون بردباری و شکیبایی، حیا، عظوفت و همدلی، شنوندگی و آرام بودن، اهل گذشت و تواضع و تصدیق‌گرایی افراد در مورد پیامبر اکرم ﷺ براساس روش DISC پدیدار می‌شود. رسول اکرم ﷺ که زنجیره غالب رفتاری اش براساس گزارش قرآن متشکل از این خصوصیات فردی و اجتماعی است؛ با این اوصاف در زمانه خود بهترین اثرگذاری را بر امت خود می‌گذارد. براساس طبقه‌بندی رفتار در روش DISC این صفات در دایره شاخصه‌های مثبت مدل S و ترکیب آن با مدل I و C قرار می‌گیرد. افرادی که در بروز احساسات بشری از صبر و بردباری بیشتری بهره می‌برند، طبعاً در برخورد با افراد اهل مراعات و حیا هستند و با همدلی کردن می‌کوشند شنونده خوبی برای مشکلات دیگران باشند و با روحیه آرام و خونسرد تلاش می‌کنند که از اشتباه‌های دیگران بگذرند و با تواضع و فروتنی، تصدیق‌گر رفتار دیگران هستند و در نهایت گرایش دارند که با دوری گزیدن از تنش‌ها و اختلافات، اهل گفتگو و گفتگومدار باشند؛ خصایصی که در مورد رفتار پیامبر اکرم ﷺ غالب و فراگیر است و گرایش رفتاری ایشان به سمت مردم‌مداری و مدارای با گروه‌های مختلف متمایل بود.

۶. پیامدهای گفتگومداری براساس زنجیره رفتاری غالب پیامبر اکرم ﷺ

در دستورها و توصیه‌های الهی خداوند به پیامبر اکرم ﷺ برخی پیامدهای حاصل از گفتگومداری مطلق مطرح شده است؛ در واقع یکی از شاخصه‌های مورد تأکید در دستورات مدیریتی خداوند به پیامبر اکرم ﷺ پرهیز از شتاب‌زدگی در توافق کلامی با مخالفان و مشرکان توطئه‌گر است و در این باره آیاتی نازل شده که به رسول اکرم ﷺ توصیه می‌کند در هنگام گفتگو و تعامل با مخالفان و مشرکان به گونه‌ای باشد که مبدا به سبب روحیه و منش گفتگومداری و رفتار دوستانه‌اش که از ویژگی‌های فردی و اجتماعی پیامبر اکرم ﷺ است، سوءاستفاده و بهره‌جویی نکنند و بخواهند پیشنهادها را بر وی تحمیل نکنند؛ چنان‌که بیان شد، در آیات ۷۳ تا ۷۵ سوره اسراء خداوند به پیامبر اکرم ﷺ خطاب می‌کند که گرایش به توافق و گفتگومداری‌ات به گونه‌ای پیش رفت که نزدیک بود در انتقاد به بت‌پرستی و براءت از عمل آنها کمی نرمش نشان دهی و بدین‌وسیله تورا دوست صمیمی خود قرار دهند؛ در حالی که اگر ما تورا ثابت‌قدم در مأموریت خود و ابلاغ کامل

پیام الهی قرار نمی‌دادیم، نزدیک بود که به سبب منش انسانی و گرایش رفتاری که توأم با پرهیز از تنش است، به سمت آنها میل پیدا می‌کردی و در این هنگام با توجه به جایگاهی که داری سزاوار عذاب دنیا و آخرت می‌شدی (صابونی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۱۵۷؛ جعفری، ۱۳۷۶ش، ص ۳۳۶).

در آیات دیگری همچون آیات ۱ و ۴۸ سوره احزاب، ۸ تا ۱۰ سوره قلم و ۵۲ سوره فرقان و ۲۴ سوره انسان دیده می‌شود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نهی شده است که مطیع نظرات و پیشنهادهای کافران و منافقین باشد. با توجه به جایگاه رفیع پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نهی از اطاعت کافران و منافقان و تکذیب‌کنندگان و ناسپاسان و مخالفان، ناظر به آن نیست که ایشان همانند افراد دیگر در معرض اطاعت‌پذیری و سلطه‌پذیری آنها بوده، و خداوند وی را از این کار بازداشته تا مسئله عصمت ایشان تحت الشعاع قرار نگیرد (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۳، ص ۴۲۱)، بلکه در این نواهی و فرامین خداوند از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خواهد حتی نسبت به پیشنهادهایی که شاید به ظاهر مناسب و اخلاقی و با گرایش رفتاری پسندیده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله متناسب بوده، برحذر باشد و مبادا از شایستگی‌های اخلاقی وی سوءاستفاده شود و به نظرات و ایده‌های آنها که همواره توطئه‌آمیز است، گوش فرادهد. در این راستا، در آیات ابتدایی سوره قلم پس از اینکه اشاره می‌کند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دارای خلق و خوی بزرگ و سترگ است، می‌فرماید: «فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ؛ پس از تکذیب‌کنندگان حرف‌شنوی نداشته باش، زیرا آنها دوست دارند که با آنان مدهانه و سازش‌گری کنی» و بدین نحو می‌خواهند از منظومه رفتاری و اخلاقی‌ات بهره ببرند و به اهداف شوم خود برسند؛ گفتگومداری با وجود تمام مصالح و منافی که برای انبای بشر و جامعه اسلامی دارد، در همگان حال خوب نیست و نباید با همه افراد با چنین خصلتی برخورد کرد (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۳۸۸؛ شرباصی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳۸).

در آیات ۱ تا ۱۰ سوره عبس که بنابر برخی تفاسیر درباره رفتار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۶۸؛ علم‌الهدی، ۱۴۳۱ق، ص ۱۱۹؛ میدانی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۲۱۶)، ایشان در هنگام مراجعه فرد نابینایی به نام عبدالله بن مکتوم که موجب اختلال در رایزنی و گفتگوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با برخی از سران مشرکین شد، با ناراحتی روی برهم کشید و به او توجه نکرد و به صحبت و هدایتگری سران مخالفین ادامه داد. در این باره خداوند به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تذکر می‌دهد که لازم نیست به خاطر اهداف خود و توجه بیش از حد به سران مشرک برای پیشبرد توافق و همراه‌کردن آنها با خود، از توجه به افراد پایین‌دست و مستضعف غافل شود و نباید خصلت اعتمادسازی و جلب نظر مخالفان برای هدایتگری موجب گردد افراد بینوا در نظر گرفته نشوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۱۲۹).

۷. رفتارهای تعدیلی و مؤثر در برخورد با گروه‌های مردمی براساس روش DISC

در خطاب‌ها و فرمان‌های خداوند به پیامبر اکرم ﷺ می‌توان رفتارهای تعدیلی و مؤثر را در مواقعی که گفتگومداری و هم‌سخنی بیش از حد مناسب نیست، استخراج و براساس روش DISC، این موارد را طبقه‌بندی کرد.

۱. در آیاتی که تأکید می‌شود پیامبر اکرم ﷺ باید همچون رهبران الهی عهده‌دار مدیریت جامعه اسلامی باشد، نشان‌دهنده این است که ایشان باید در راستای اهداف دین اسلام با کنار گذاشتن برخی ملاحظات شخصی و فردی همچون زمامداران یک امت، جایگاه رهبری و پیشوایی خود را مستحکم کند و خطاب‌هایی همچون «یا ایها الرُّسُولُ» و «یا ایها النبی» و دستورهای پس از آن نیز چنین موضوعی را مورد اشاره قرار می‌دهد (شریفی، ۱۳۸۷، ص ۹۰). آنچه در این شاخصه مدیریتی وجود دارد، نزدیک به شاخصه‌های مدل D است و براساس آن افرادی که لازم دارند به چنین مدلی گرایش یابند، می‌بایست زمانی که گروه نیاز به هدایت و رهبری دارد، در به عهده گرفتن مسئولیت پیش قدم شوند و با درگیر نشدن در محدودیت‌های غیر ضروری می‌توانند اثربخشی رهبری خود را پررنگ‌تر کنند (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۴۶-۲۴۷).

۲. در برخی آیه‌ها همچون آیات مرتبط با همسران پیامبر اکرم ﷺ در سوره احزاب و آیه ۶۴ سوره زمر و آیه ۱۹ سوره انعام، خداوند به پیامبر اکرم ﷺ دستور می‌دهد که با ابلاغ صریح پیام وی به افراد مورد نظر، با آنها قاطعانه برخورد کند و به خطر و دردسر احتمالی آنها اعتنا نکند (قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۹۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۸۵؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۶۴)، رهبرانی که با گرایش رفتاری و مدیریتی دلسوزانه و خیرخواهانه عمل می‌کنند، ممکن است ابراز چنین قاطعیتی برای آنها سنگین باشد ولی در برخی مواقع لازم است از چنین رویکردی برخوردار شوند و همچون رهبرانی که نزدیک به مدل شاخصه‌های D هستند، با جسارت و صراحت قابل توجهی با افراد روبه‌رو شوند و آنها را از پیامد کارهایشان آگاه کنند و نیز موقعیت خود را پراهمیت جلوه دهند و تسلیم افرادی نشوند که به دنبال سلطه بر آنها هستند (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۴۸).

۳. در بخشی از آیات همچون آیه ۸۴ سوره نساء و آیات ۶۳ تا ۶۵ سوره انفال، خداوند به پیامبر اکرم ﷺ دستور می‌دهد که اقتدار و اختیارات خود را کاملاً نمایان سازد و با تکیه بر خداوند به تنهایی اقدامات لازم را انجام دهد و مقتدرانه در جایی که خط‌شکنی و پیش‌قدمی ضروری است، عمل کند و افراد را بدون هراس به سمت جلو هدایت نماید (سبزواری، بی‌تا، ج ۹، ص ۸۹)، شاخصه‌ای که نزدیک به عوامل مدل D است؛ در واقع با نشان دادن استحکام و قدرت در رهبری،

افراد دیگر هم به وی اعتماد می‌کنند و با پشت گرمی در مسائل دشوار وارد صحنه می‌شوند. چنان‌که امیرالمؤمنین (علیه السلام) درباره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: وقتی جنگ شدت می‌گرفت و دو سپاه به جان هم می‌افتادند، ما خود را در پناه پیامبر قرار می‌دادیم و هیچ‌کس به دشمن نزدیک‌تر از ایشان نبود^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۲۶۰).

۴. یکی از شاخصه‌های مهمی که در فرامین الهی به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در برخی آیات (مانند: احزاب، ۳۷؛ تحریم، ۶ و توبه، ۷۳) مطرح شده، اتخاذ تصمیم‌های مستحکم و قاطع در اجرای برخی احکام الهی با وجود ناخوشایندی گروهی از مردم می‌باشد که در برخی صحنه‌ها بسیار حیاتی است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۶، ص ۳۲۲؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۴، ص ۱۴۳؛ نووی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۵۵؛ آل‌غازی، ۱۳۸۲ق، ج ۶، ص ۲۳۴)، شاخصه‌ای که نزدیک به عوامل مدل D است و براساس آن مدیرانی که گرایش دارند از تابوشکنی و کنارگذاشتن موانع اجتماعی دوری کنند، لازم است در برخی موقعیت‌ها بدون اجازه از سایرین عمل کنند و با ابزار تسلط بر شرایط پیش‌آمده بدون عقب‌نشینی از موضع، دیدگاه خود را به کرسی بنشانند؛ به‌ویژه زمانی که قوانین نابجا و شرایط تحمیل‌شده‌ای از سوی برخی افراد ایجاد شده باشد (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵ش، ص ۲۵۳).

۵. در آیات فراوانی همانند آیات ۷۰ و ۷۱ سوره انفال و آیه ۵۹ سوره احزاب خداوند به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) تأکید می‌فرماید که باید افراد جامعه خود را مسئولیت‌پذیر کند و با ایجاد انتظار لازم از آنها در مسیر رهبری و مدیریت مؤثر قدم بردارد (زحیلی، ۱۴۱۱ق، ج ۱۰، ص ۷۴؛ هواری، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۱۰۶)؛ در واقع رهبرانی که میل به خیرخواهی و محبوبیت در جامعه دارند، ممکن است نسبت به مطالبه‌گری از افراد پرهیز کنند؛ با وجود این لازم است تعادلی مناسب بین مردم‌محوری و وظیفه‌محوری در مدیریت انجام و با تعیین وظایف مشخص برای افراد، انتظار لازم از آنها ایجاد شود. شاخصه‌ای که در عوامل مدل DC دیده می‌شود (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵ش، ص ۲۳۴-۲۳۵).

۶. شاخصه دیگری که در برخی آیه‌ها همانند آیات ۷۳ تا ۷۵ سوره اسراء مورد توجه قرار گرفته، اجتناب از گفتگومداری بیش از اندازه با مخالفان لجوج و معاند است؛ آنچه در مورد رفتار فردی و اجتماعی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در قرآن مطرح شده، گرایش به همگرایی و گفتگومداری با توده افراد جامعه است، ولی خداوند از ایشان می‌خواهد که در این مسیر تعادل لازم را ایجاد کند و در همه مواقع به چنین خصلتی روی نیاورد؛ شاخصه‌ای که در مدل D یا DC وجود دارد، هدف‌گرایی و

۱. «كُنَّا إِذَا احْمَرَ البَأْسُ اتَّقَيْنَا بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله فَلَمْ يَكُنْ أَحَدٌ مِنَّا أَقْرَبَ إِلَى الْعَدُوِّ مِنْهُ».

تمرکز بر خروجی کار است که در دایره وظیفه‌مداری می‌گنجد. در واقع از پیامبر اکرم ﷺ خواسته می‌شود که مبدا رابطه‌گرایی و نزدیک‌شدن به افراد، موجب گردد در جای نامناسب با آنها در مسائل بنیادین توافق کند و از وظیفه اصلی خود همچون ابلاغ کامل پیام الهی و انتقاد از مواضع اعتقادی آنها بازماند؛ به تعبیر دیگر می‌توان گفت که لازم است که در برخی مسائل با این افراد، احساسات را از مسائل اصلی جدا کرد و با خوش‌بینی و اشتیاق به هدایت آنها پیش رفت، شاخصه‌ای که نزدیک به مدل D یا DC است و رهبران با چنین گرایشی با مشکلات برخورد مستقیم می‌کنند و با جداسازی حقایق از احساسات، اولویت‌های خود را براساس موقعیت‌های پیش‌آمده مشخص می‌نمایند (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵ ش، ص ۲۴۱).

۷. در آیه‌های مختلفی مثل آیات سوره کافرون و آیه ۱۲۲ سوره هود از پیامبر اکرم ﷺ خواسته می‌شود که در برابر مخالفین و رقیبان دین اسلام، از بیان کامل عقیده و باور خود ابا نداشته باشد و بدون اغماض آنچه لازم است و آیات قرآنی که بر ایشان وحی شده، قرائت کند؛ نکته‌ای که در مورد گرایش رفتاری پیامبر اکرم ﷺ مطرح شده، این است که ایشان عموماً بر نقاط مثبت افراد متمرکز بوده و تا حدودی با ملاحظه‌ورزی حکیمانه فرصت بیشتری به مخالفین برای تغییر دیدگاهشان می‌داد (عسکری، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۱۱۹)، ولی در این آیات به پیامبر اکرم ﷺ دستور می‌دهد برای تعدیل این جنبه لازم است با صدای رسا و شفاف عقاید و باورهای دینی و اسلامی به‌ویژه اصول اعتقادی مثل توحید را بیان کند؛ شاخصه‌ای که نزدیک به مدل D است و رهبران با چنین گرایشی از ابزار با صراحت و تمام‌قد نظرات خود ابا نمی‌کنند.

۸. در آیه‌های مهم دیگری همچون آیات آغازین سوره تحریم پروردگار از پیامبر اکرم ﷺ طلب می‌کند که از ملاحظه‌ورزی بیش از اندازه و توجه به نیاز دیگران دست بردارد و به جایگاه خود توجه ویژه‌ای کند؛ عموماً پیامبر اکرم ﷺ از چنین خصیصه برخوردار بود که دوست نمی‌داشت موجب ناراحتی دیگران شود و برایش سخت بود که افراد از تصمیم‌های وی شکایت کنند (مدرسی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۶، ص ۱۰۴)، ولی خداوند از ایشان می‌خواهد که خواسته‌ها و لوازم مأموریت خود را در نظر گیرد و با گرفتن تصمیم‌هایی که همه‌پسند نیست، ولی مؤثر و سازنده است؛ عملکرد خود را در مدیریت بهبود بخشد، شاخصه‌هایی که نزدیک به آن در مدل D یا DC وجود دارد (شگرمن و همکاران، ۱۳۹۵ ش، ص ۲۴۳).

۸. نتیجه

خصیصه گفتگومداری و تمایل به گفتگوی متقابل و هم‌سطح از خصایص بارز پیامبر اکرم ﷺ در

رفتار فردی و اجتماعی ایشان است که افزون بر گزارش‌های تاریخی و منابع حدیثی در آیات قرآن بدان اشاره شده است؛ این ویژگی را می‌توان با شناسایی زنجیره رفتاری غالب ایشان در قرآن ملاحظه کرد و در نگاه جمعی آن را خصوصیت‌های فردی دانست که عمدتاً پسندیده و ستودنی است؛ براساس روش DISC و داده‌های رفتاری گزارش شده در سه دسته آیات توصیفی، دستوری و حمایتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ده ویژگی غالب رفتاری را می‌توان استخراج کرد و منظومه رفتاری ایشان را طبقه‌بندی و متمایز ساخت و نیز ارتباط خصیصه گفتگومداری با سایر اوصاف فردی و اجتماعی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را یافت. ویژگی‌های غالب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را می‌توان در شاخصه‌هایی همچون مردم‌مداری گسترده، دلسوزی و همدلی بی‌اندازه، مهربانی و رحمت فراگیر، شنونده خوب بودن کلام مردم، آرام بودن در شرایط گرفتاری، صبر و شکیبایی وصف‌ناشدنی، فروتنی و تواضع بی‌بدیل، حیای مثال‌زدنی، امیدواری و خوش‌بینی به هدایت‌پذیری افراد، نادیده گرفتن عیوب افراد، خویشنداری و تحمیل سختی‌های دیگران بر خود، شوق بی‌پایان برای هدایت امت و درنهایت گفتگومداری خلاصه کرد و براساس روش DISC، گرایش‌های رفتاری ایشان مشابه شاخصه‌های مدل S مثبت و ترکیب آن با مدل I و C است. طبیعتاً زنجیره غالب رفتاری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با وجود محاسن و مزایای فراوان ممکن است برحسب مواجهه با نوع مخاطب و گروه‌های پیش‌رو دچار چالش شود؛ از این‌رو مطلق‌گرایی در هر خصیصه‌ای از جمله گفتگومداری دارای پیامدها و چالش‌های قابل توجهی است و خداوند ضمن توجه به خصایص و ویژگی‌های رفتاری غالب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دستورها و توصیه‌هایی داشته است که می‌توان آنها را براساس روش DISC طبقه‌بندی کرد؛ شاخصه‌هایی همچون به عهده گرفتن رهبری جامعه، ابلاغ پیام الهی با لحن صریح به برخی افراد، نشان‌دادن اقتدار و توانایی شخصی در کارها، اتخاذ تصمیم‌های قاطع با وجود ناخوشایندی مخالفین، مسئولیت‌پذیر کردن افراد و ایجاد انتظار لازم از آنها، پرهیز از گفتگومداری بیش از حد، نبود ملاحظه‌ورزی بیش از حد به نیاز و محدودیت‌های دیگران بخش قابل توجهی از این دستورها را تشکیل می‌دهند، شاخصه‌هایی که مشابه آن در شاخصه‌های رفتاری و مدیریتی مدل D و ترکیب آن با مدل C وجود دارد.

منابع

* قرآن کریم

۱. آل غازی، عبدالقادر، آل غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ق)، بیان المعانی، دمشق: مطبعة الترقی.
۲. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۶ق)، مسند ابن حنبل، ج ۱، بیروت: مؤسسه الرساله.
۳. ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق)، الطبقات الكبرى، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن کثیر، اسماعیل ابن عمر (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.
۵. ابوالسعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳م)، ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶. بستی سجستانی، محمد بن حبان (۱۴۱۴ق)، صحیح ابن حبان، ج ۲، بیروت: مؤسسه الرساله.
۷. جعفری، یعقوب (۱۳۷۶ش)، تفسیر کوثر، قم: مؤسسه انتشارات هجرت.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵ش)، تفسیر تسنیم، ج ۲، قم: اسراء.
۹. حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان.
۱۰. خطیب شربینی، محمد بن احمد (۱۴۲۵ق)، السراج المنیر، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۱. خطیب، عبدالکریم (۱۴۲۴ق)، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۲، بیروت: دارالفکر العربی.
۱۲. دروزه، محمد عزه (۱۴۲۱ق)، التفسیر الحدیث ترتیب السور حسب النزول، ج ۲، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
۱۳. رشید، رضا محمد (۱۴۱۴ق)، تفسیر المنار، بیروت: دارالمعرفه.
۱۴. زحیلی، وهبه (۱۴۱۱ق)، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج، ج ۲، دمشق: دارالفکر.
۱۵. سبزواری، سید عبدالاعلی (بی تا)، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه اهل البیت علیهم السلام.
۱۶. سبزواری، محمد (۱۴۰۲ق)، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، ج ۱، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۷. سبزواری، محمد (۱۴۱۹ق)، ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، ج ۱، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

۱۸. سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۱۹. شاه عبدالعظیمی، سیدحسین (۱۳۶۳ش)، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات.
۲۰. شرباصی، احمد (۱۴۰۷ق)، موسوعة اخلاق القرآن، بیروت: دارالرائد العربی.
۲۱. شریفی، مهین (۱۳۸۷ش)، «پژوهشی در خطاب‌های خداوند به پیامبر در قرآن»، بیّنات، س ۱۵، ش ۳، ص ۸۷-۹۹.
۲۲. شگرمن، جفری؛ اما ویلهلم و مارک اسکولارد (۱۳۹۵ش)، هشت بعد رهبری، استراتژی‌های *DISC* برای تبدیل شدن به رهبری بهتر، ترجمه حجتی رضا، تهران: نشر رسا.
۲۳. صابونی، محمدعلی (۱۴۲۱ق)، صفوة التفاسیر، بیروت: دارالفکر.
۲۴. صادقی، تهرانی (۱۴۰۶ق)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، ج ۲، تهران: فرهنگ اسلامی.
۲۵. صالح، شارح صبحی (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغة، قم: مؤسسه دارالهجره.
۲۶. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۷. طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۴۰۸ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، بیروت: دارالمعرفه.
۲۸. طوسی، محمدبن حسن (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۹. عسکری، حسن (۱۴۱۶ق)، القرآن الکریم و روایات المدرستین، قم: کلیة اصول‌الدین.
۳۰. عطاءالله، محسن (۱۳۹۲ش)، روش‌های توان‌افزایی در سختی‌ها، ج ۱، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
۳۱. عک‌خالد، عبدالرحمن (۱۴۲۴ق)، تسهیل الوصول الی معرفة اسباب النزول، بیروت: دارالمعرفة.
۳۲. علم‌الهدی، علی‌بن حسین (۱۴۳۱ق)، تنزیه الأنبياء، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۳۳. عنایه‌غازی، حسن (۱۴۱۱ق)، أسباب النزول القرآنی، ج ۱، بیروت: دارالجبل.
۳۴. فضل‌الله، محمدحسین (۱۴۱۹ق)، من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک.
۳۵. فیض‌کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۸ق)، الأصفی فی تفسیر القرآن، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۳۶. قمی، علی‌بن‌ابراهیم (۱۴۰۴ق)، تفسیر القمی، ج ۳، قم: دارالکتاب.

۳۷. قنوجی، صدیق حسن خان (۱۴۲۰ق)، فتح البیان فی مقاصد القرآن، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۸. متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۹. مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ق)، من هدی القرآن، ج ۱، تهران: دار محبی الحسین.
۴۰. مراغی، احمد مصطفی (بی تا)، تفسیر المراغی، بیروت: دارالفکر.
۴۱. معرفت، محمدهادی (بی تا)، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیه مؤسسه النشر الإسلامی.
۴۲. مغنیه، محمدجواد (بی تا)، التفسیر الکاشف، ج ۱، قم: دار الکتب الاسلامی.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ش)، تفسیر نمونه، ج ۱۰، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۴۴. منتظری مقدم، حامد (۱۳۸۰ش)، «صلح و آشتی در عصر پیامبر اکرم ﷺ»، معرفت، ش ۴۰، ص ۱۶-۲۲.
۴۵. میدانی، حسن عبدالرحمن (۱۳۶۱ش)، معارج التفکر و دقائق التدبیر، دمشق: دارالقلم.
۴۶. نووی، محمد (۱۴۱۷ق)، مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴۷. ورام، ابن ابی فراس مسعود (بی تا)، تنبیه الخواطر و نزهه التواظر، ج ۱، بیروت: دارصعب.
۴۸. هواری، هودبن محکم (۱۴۲۶ق)، تفسیر کتاب الله العزیز، الجزائر: دارالبصائر.
49. Erikson, Thomas (2020), *Surrounded by Idiots: The Four Types of Human Behavior and How to Effectively Communicate with Each in Business (and in Life)*, St. Martin's Publishing Group.
50. Robert A. Rohm. (2013), *A Powerful Way to Understand People Using the DISC Concept*. Personality Insights, Inc, www.discoveryreport.com.
51. Straw Julie, Davis Barry, Scullard Mark, Kukkonen Susie (2013), *The Work of Leaders, How Vision, Alignment and Execution Will Change the Way You Lead*, Published by Wiley.
52. Sugerman, Jeffrey (2011), *The 8 Dimensions of Leadership: DiSC Strategies for Becoming a Better Leader*, Berrett-Koehler Publishers.